

УДК 94(477):341.231.14:327]:338.481-057.68(71)]”195/196”

**“БЕЗ ПРАВА НА СВОБОДУ ПЕРЕМІЩЕННЯ”:
ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ВІЗІЯХ КАНАДСЬКИХ ТУРИСТІВ
(кінець 1950-х – 1960-ті роки)**

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

У статті простежено формування образу Української РСР у візіях канадських туристів наприкінці 1950-х – 1960-х роках, які становили значний відсоток серед туристів із країн Заходу. Зростання кількості заокеанських відвідувачів стало наслідком хрущовської відлиги та поліпшення канадсько-радянських міждержавних відносин.

Радянська влада намагалася широко використовувати візити чужоземців, намагаючись доносити через них “потрібну” пропагандистську інформацію, покликану формувати позитивний образ республіки. КДБ активно працював, щоб вербувати закордонних туристів, передусім українського походження. Зважаючи на це, Комітет Українців Канади звертав увагу на доцільність уникати офіційних зустрічей з представниками Радянської України.

Упродовж 1960-х років УРСР з різною метою відвідало декілька канадських делегацій. Найбільш знаковим і важливим з політичної точки зору можна вважати візит 1965 р. до Києва канадської парламентської делегації. Проте більшу частину візитерів з Канади склали представники т. зв. прогресивних організацій, зокрема прокомуністичного Товариства об’єднаних українців Канади, члени якого, однак, не завжди поділяли думку московського керівництва.

Попри надмірну ідеологізацію повсякденного життя, чужоземцям вдавалося відкривати для себе природне і культурне багатство України. Їх найбільшу увагу привертала ситуація із збереженням української національної ідентичності (в т. ч. російщення), порушення фундаментальних прав і свобод людини (ув’язнення інакодумців). Інколи спроби канадських громадян переправити за кордон інформативні матеріали про російщення і порушення прав людини завершувалися депортацією (наприклад, депортація громадянина Канади, члена КПК Івана Коляски).

Загалом, складанню цілісного образу Української РСР заважали обмеження у вільному переміщенні туристів (особливо від 1962 р.), існування обмеженої кількості “демонстраційних” маршрутів, перебування під пильним наглядом спецслужб. Тому в більшості канадських туристів складався образ України як московської колонії.

Ключові слова: Українська РСР, Канада, туристи, “Інтурист”, КДБ, права людини, Комітет українців Канади, Товариство об’єднаних українців Канади.

У повоєнні роки поїздки чужоземців в Українську РСР носили епізодичний характер, адже до 1953 р. – смерті Й. Сталіна – республіка була “герметично замкнена”. З робочими візитами переважно приїжджали делегації або відповідальні працівники “дружніх” комуністичних партій. Хрущовська відлига дещо привідкрила “залізну завісу” для чужоземних громадян, однак не створила належних умов для реалізації права на вільне переміщення. Це розуміли і на Заході, зокрема черговий Конгрес українців Канади (КУК) констатував: “По

смерти Сталіна заіснували деякі зміни, але ми їх розглядати можемо тільки, як зміну тактики. Правда – можемо нині писати листи й посилати пакунки до рідних в Україну. Але режим в Україні не змінився”¹.

Ведучи мову про візити громадян тієї чи іншої країни до УРСР, треба брати до уваги те, як склалися у неї стосунки з Москвою. Після гучного шпигунського скандалу 1945 р. (“справа Гузенка”) канадсько-радянські стосунки були вкрай напружені. Так тривало близько десяти років, аж поки Радянський Союз з офіційним візитом у жовтні 1955 р. не відвідав державний секретар закордонних справ Канади Лестер Пірсон (перший із міністрів країн-членів НАТО в історії, хто відвідав СРСР). Успішні перемовини, зокрема домовленість про експорт канадського зерна, сприяли потеплінню у міждержавних відносинах².

У часовому вимірі візит Л. Пірсона співпав з ухваленням Статуту Всесоюзного акціонерного товариства (ВАТ) “Інтурист”, покликаного на регулярній основі організовувати прийоми закордонних гостей в СРСР³. Інша справа, що відвідати “найдемократичнішу країну світу” було не так просто, не кажучи вже про те, що спершу і бажаючих виявилось не багато. Однак на зламі 1950–1960-х років кількість закордонних туристів збільшилася. Наприклад, протягом лютого–грудня 1959 р. УРСР відвідало 34 998 туристів, у т.ч. 29 374 з країн соцтабору (загалом з дев’яти країн), 5 624 з країн вільного світу (всього з 27-ми країн). Найбільшу частку серед туристів вільного світу склали американці – 3 998, французи – 556 і канадці – 323 особи⁴.

У той час комуністичний режим був зацікавлений не лише поліпшити міжнародний імідж, але й отримати грошові (валютні) надходження від закордонних туристів. Діяч прокомуністичного Товариства об’єднаних українців Канади (ТОУК) Петро Кравчук (1911–1997) не приховував мотивів туристичних відвідин: “Кожного року, особливо влітку, кілька тисяч канадських українців відвідують Радянську Україну (дещо збільшена цифра – Р. С.). Вони переважно загощують у села і містечка, з яких самі походять, чи походять їхні родичі, де зустрічаються з рідними, знайомими. Все, що вони бачать, зокрема в західних областях, справляє на них велике враження і вони після повернення до Канади, розповідають про це своїм близьким, друзям і знайомим. Дехто з них виступає й на сторінках прогресивних газет і журналів з розповідями про свої враження”⁵.

¹ Документи (листи, об’яви, інформації та ін.) КЕ УНО з підготовки та проведення студійних конференцій, віче, річниць тощо, 20 серпня 1950 – грудень 1983, ф. 50, оп. 2, спр. 4, Українське національне об’єднання (УНО, Канада), Центральний держаний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), арк. 74.

² Canada: Agreement to Talk, accessed June 4, 2018, <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,891592,00.html>.

³ Добро пожаловать в СССР: Туризм для иностранцев, доступно 7 травня 2018 року, <http://www.stena.ee/blog/dobro-pozhalovat-v-sssr-turizm-dlya-inostrantsev>.

⁴ “Скільки туристів відвідує Україну?” *Ми і світ* 72 (1960): 82–83.

⁵ Петро Кравчук, *З рідним народом* (Київ: Товариство “Україна”, 1979), 63.

Громадський діяч, дисидент Левко Лук'яненко (1928–2018) пригадував, як у 1959 р. у тодішній Глинянський район Львівської області прибула делегація фермерів з Канади, яка значною мірою складалася з українців. Секретар райкому партії та співробітники КДБ провели настановчі бесіди із відповідальними за прийом гостей, котрих відразу ж зобразили “агентурою американського імперіялізму” і наголосили, що їх цікавлять не стільки тваринницькі ферми, як настрої людей та ставлення селян до влади⁶. А на сам кінець резюмували: “Ваше завдання полягає в тому, щоб не дати жодному іноземцю завести розмову з одним нашим колгоспником. Щойно десь стало двоє, ви маєте стати там третім. Проявляйте ініціативу і на всі питання давайте наші комуністичні пояснення”⁷.

Варто наголосити, що перші візити канадських делегацій до Української РСР мали переважно ознайомчо-господарський характер. Саме таким способом – як учасник Всесвітнього конгресу птахівництва – Київ відвідав майбутній голова Комітету українців Канади (КУК), доктор медицини, професор Манітобського університету Петро Кондра (1911–2011), котрий спеціалізувався на генетиці свійських птахів⁸. По-суті, участь в різноманітних господарських, і, меншою мірою, наукових і культурницьких форумах давала можливість канадським українцям відвідати батьківську землю. Натомість, відвідини УРСР з приватною метою створювали багато труднощів і привертали до себе пильну увагу радянських спецслужб. З допомогою готельних працівників КДБ намагався постійно контролювати місце перебування чужоземців; траплялися випадки, коли вночі телефонували і перевіряли присутність в готелі (якщо підняв слухавку – значить присутній в номері, не підняв – відсутній)⁹.

Починаючи від 1962 р., в УРСР впровадили суворіші обмеження на відвідини туристами населених пунктів західних областей, оскільки “органами КДБ було отримано дані про те, що ватажками окремих націоналістичних центрів... ставилося завдання проникнути в українські прогресивні організації і використовувати поїздки їхніх членів для направлення своїх представників в Україну”¹⁰. Так, у 1964 р. з 2 725-ти туристів з країн Заходу, котрі відвідали західні області України, тільки 42-м (*sic!*) було дозволено виїзд у села¹¹. Для відвідин того чи іншого села, з якого походили родичі туриста, необхідний був спеціальний дозвіл. Серед тих, кому відмовили у відвіданні рідного села батьків був, зокрема,

⁶ Левко Лук'яненко, *3 часів неволі. Книга п'ята: Одержимі* (Київ: Тамподек XXI, 2012), 18.

⁷ Там само.

⁸ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про обрання президентом Комітету українців Канади П. Кондри, 16 жовтня 1972 р. [*Секретно*],” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко (Київ: “Смолоскип”, 2017), 252.

⁹ І. Ф. Без фантазії й упереджень, *Канадійський фермер*, 28 серпня 1965.

¹⁰ “Довідка про перебування в УРСР у 1961–1965 рр. закордонних українців,” 29 липня 1965 р., *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 115.

¹¹ Там само, 117–118.

президент Канадської студентської спілки, юрист, у майбутньому суддя Володимир (Вальтер) Тарнопольський (1932–1993)¹².

Зайве говорити, що подібні інциденти шкодили міжнародній репутації радянського режиму і ставили у незручне становище канадських комуністів, частина з яких переживала когнітивний дисонанс. Найвиразніший приклад “роздвоєння” простежуємо у вже згаданого П. Кравчука. З одного боку, він відразу перекладав вину на “українських націоналістів”: “Націоналістичні лицеміри, які кричать, що на Україні “нема свободи руху”, погрожують всім тим, які їдуть на рідну землю, екскомунікацією, не дозволяють зустрічатися з тими, які з України загощують за океан”¹³. З другого боку, не підбираючи слів, один із лідерів ТОУК в спогадах передавав переживання щодо цієї проблеми: “О, “ми добрі”, “ми гуманні”, “ми за визволення негрів з імперіялістичного ярма” – десь за тридев’ять земель, а своїх людей тримаємо за дверима з сімома замками. Яке лицемірство! Який обман! А як хтось з українських канадців прорветься до рідного села, щоб побачити рідну матір, не маючи на це офіційного дозволу радянської влади, то його не тільки грубо прожене звідти міліціонер, але й ще й оштрафує, обов’язково вимагаючи не карбованців, а доларів. Чим не “соціалістична демократія”?! І це діється в країні, “где так вольно дишет человек”!¹⁴.

Перше, що впадало у вічі канадських туристів в УРСР, була низька забезпеченість населення харчами та господарськими товарами. Так, канадський журналіст Джон Бест ніяк не міг збагнути причини злиденності на селі: “[Українське] Село бідне; як це можливо, щоб поле із такою багатою чорною ріллею народжувало такий примітивізм?”¹⁵. Канадські туристи відзначали дорожнечу на продукти харчування або відсутність певних товарів у крамницях (наприклад, у Запоріжжі та Харкові). Що цікаво, в 1961 р. їм це пояснювали ще труднощами післявоєнної відбудови (*sic!*). Або ж “особливе здивування... викликало те, що пенсії одержують тільки робітники і службовці, а колгоспники – ні. З приводу цього поміж них точаться розмови – як це так в соціалістичній країні, коли навіть в капіталістичній Канаді пенсія видається тільки за віком (65 років), незалежно від характеру праці”¹⁶.

¹² Мар’ян Дальний (Горгота), “Володимир Тарнопольський – правозахисник і суддя,” *Вибране. Люди – Події – Коментарі* (Київ: Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007), 269.

¹³ “Бояться України,” Петро Кравчук, *Листи з Канади. Статті, нариси та памфлети* (Київ: Радянський письменник, 1976), 240.

¹⁴ Петро Кравчук, *Без недомовок: Спогади* (Київ: Літературна Україна, 1995), 109.

¹⁵ “Канадський журналіст про Україну,” *Ми і світ* 121 (1965): 39.

¹⁶ “З листа голови Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном Ю. Смолича ЦК Компартії України про враження письменника П. І. Кравчука від перебування в Україні, 16 липня 1961 р.,” *На скрижлях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, упорядники Олег Бажан, Юрій Данилюк, Петро Тронько (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 239.

Влітку 1965 р. УРСР з десятиденним візитом відвідали канадські парламентарі – 12 депутатів Палати громад та два сенатори. Серед гостей були політики українського походження, а саме сенатор Іван Гнатишин (1907–1967)* і колишній міністр федерального уряду, депутат Михайло Стар(чевський) (1910–2000)¹⁷. В українській столиці на честь гостей влаштували святковий обід і намагалися всіляко догоджати. У Львові канадських політиків приймав голова виконавчого комітету Львівської обласної ради Семен Стефаник (1904–1981)¹⁸. За спогадами М. Стара, їх довго возили колгоспами, говорили одне і теж – “про мир і співіснування”, що “аж вже нам обридло”. Парламентарям склали настільки щільний графік, що провести час на свій розсуд не випадало можливості. З того, що вдалося побачити, канадський політик відзначав “злиденне життя колгоспників” і “не чутність української мови”. За особливим дозволом з Москви І. Гнатишин зумів відвідати с. Пашківці на Буковині, а М. Стар – два села на Тернопіллі, звідки походили батько – с. Іване Пусте та мати – с. Печірна. Заради відвідин малої батьківщини М. Стар відмовився від поїздки у Тбілісі та Сочі, куди попрямували інші учасники делегації¹⁹. Його поїздкою в батьківські села особисто опікувалися посол Радянського Союзу в Канаді Іван Шпедько (1918–1983) та депутат Верховної Ради УРСР, голова Українського товариства дружби і культурного зв’язку з зарубіжними країнами Катерина Колосова (1920–1990), які “не відходили ні на крок”²⁰.

Візит канадських парламентарів був непересічною подією, але скласти цілісну картину того, що відбувалося в УРСР за одну поїздку, зрежисовану владою до дрібниць, було непросто. Відомо, що представник радянського посольства в Оттаві пропонував відвідати Україну сенаторові Павлові Юзику (1913–1986) – одному з найпопулярніших борців за дотримання прав людини. Йому пропонували переконатися у “брехливості” поданої інформації у творах дисидентів про ущемлення прав і свобод в УРСР. Сенатор пристав на пропозицію, але за умови, що йому дадуть можливість зустрітися і поговорити з ув’язненими²¹, на що, звісно, радянська влада не могла погодитися.

Своєю рекомендацією від 1965 р. КУК звертав увагу на доцільність “уникати офіційних зустрічей з представниками Радянської України..., а також присутності керівників організацій КУК на офіційних прийомах і засіданнях за участю радянських громадян”²². Натомість, канадські комуністи, котрі періодично відвідували Київ, мали можливість побачити значно більше, ніж інші

* Іван Гнатишин – батько 24-го Генерал-губернатора Канади Реймона (Романа) Гнатишина (1990–1995).

¹⁷ “Стар і Гнатишин були в Україні,” *Українські вісті*, 26 серпня 1965.

¹⁸ “Візита канадських парламентаристів,” *Ми і світ*, 126 (1965): 53.

¹⁹ “Пустять людей з СРСР до Канади?” *Українські вісті*, 5 серпня 1965.

²⁰ І. Ф. “Без фантазії й упереджень,” *Канадійський фермер*. 28 серпня 1965.

²¹ Осип Зінкевич, *Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976* (Київ: “Смолоскип”, 2016), 96.

²² Там само, 104–105.

туристи. Ось, ще один красномовний спогад П. Кравчука: “11 квітня [1967 р.] ми були запрошені на сесію Верховної Ради УРСР. Спостерігали, яка працював “український парламент”. Це дійсно був фарс. За два дні депутати “вирішували” всі проблеми на півроку чи на цілий рік. Як на конвеєрі, один за одним виступали народні депутати і виголошували промови, які їм завчасно підготували в обкомі чи райкомі або вже тут у Києві вручили”²³.

Канадські туристи становили неабиякий інтерес для радянських спецслужб. У рішенні Колегії КДБ при Раді Міністрів Української РСР про контррозвідувальну роботу від 18 травня 1965 р. читаємо: “... З середовища іноземців, котрі приїжджають до республіки, виявляти осіб, прибулих із завданнями емігрантських центрів, організувати їхнє активне розроблення з метою викриття їхньої підривної діяльності, виявлення радянських громадян, через яких центри підтримують організаційні контакти з націоналістично налаштованими елементами в республіці, перехоплення прокладених таким чином каналів зв’язку і використання їх в інтересах Радянської держави... Вивчення іноземців українського походження починати з місць їх прийому і продовжувати до виїзду з країни... Брати під контроль задалегідь обумовлені в Україні зустрічі іноземців-українців з націоналістичними елементами з числа радянських громадян”²⁴. Упродовж 1965–1967 рр. за кордоном і на території СРСР було завербовано 14 агентів з числа учасників зарубіжних українських організацій, у т. ч. з КУК. Водночас, у 1965–1966 рр. серед туристів виявлено 9 осіб, що підозрювались у причетності до спецслужб інших держав²⁵.

Туристи українського походження зі США та Канади перед відвідинами батьківщини нерідко отримували завдання привести на Захід літературу шістдесятників, за можливості зустрітися з представниками творчої та наукової інтелігенції, зрештою, переправити за кордон рукописи, які слугували матеріалом для “тамвидаву”. З цього приводу засновник видавництва “Смолоскип” ім. В. Симоненка Осип Зінкевич (1925–2017) наголошував, що “кожна поїздка має виглядати дуже природною і нормальною й у жодному разі не викликати підозри, що вона є спеціальною місією для полегодження відповідних справ”²⁶. Щобільше, співробітники української інформаційної служби “Смолоскип” уклали “Правила доброї поведінки” – рекомендації та поради туристам в УРСР. У вступних зауваженнях видавці зазначали: “Кожен турист, який їде до СРСР, мусить бути свідомий того, що він є об’єктом інтересу радянських органів безпеки. Від моменту, коли його прізвище з’явилося у списку бажаючих їхати в

²³ Кравчук, *Без недомовок: Спогади*, 102.

²⁴ “Рішення Колегії КДБ при РМ УРСР про контррозвідувальну роботу з виявлення організаційних зв’язків закордонних українських центрів з однодумцями в Україні, 18 травня 1965 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 97–99.

²⁵ “Довідка КДБ при РМ УРСР про стан агентурного проникнення в закордонні українські центри, 10 травня 1967 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 141.

²⁶ Зінкевич, *Щоденник*, 180.

СРСР, органи КДБ перевіряють його... Вони в кожному туристові шукають потенційного шпигуна, зрадника своєї країни, людини, яка зі слабости матеріальної жадоби чи інших низьких інстинктів могла б служити їм”²⁷.

З огляду на важливість вказаних матеріалів, зупинимося на трьох розділах, які розкривають найважливіші аспекти перебування чужоземця в Українській РСР. Отже, Розділ I “Чого не можна робити?” містив такі поради: “1) Не можна їхати тим, хто не є громадянами західних країн; 2) Не можна брати із собою ніяких блокнотів з прізвищами, адресами, телефонами тамтешніх людей, ані тих, хто живе на чужині...; 5) Під час зустрічей і розмов не можна посилатися на когось з місцевих мешканців, їх між собою зв’язувати і давати одному інформацію про іншого...; 7) В СРСР не давати жодних інтерв’ю для преси чи радіо...; 9) Особливо для молодих дівчат: не вірити “романтичним” юнакам, бо ці зазвичай підставлені КДБ, щоб використати найшляхетніші прагнення людини; 10) Бути дуже обережним у підписуванні заяв, паперів, статей, свідчень, як невинно вони не виглядали б”²⁸.

Розділ II “Що треба?": “... 3) Якнайчастіше переглядайте усі свої речі, одяг, валізки, взуття тощо, чи в них немає провокаційного матеріалу, підслуховувальних апаратів тощо...; 5) Завжди вживати української мови й вимагати від ваших співрозмовників в урядах, щоб вони її вживали...; 7) В кожній місцевості вашого перебування, крім офіційно запланованих відвідин, намагатися відвідати: а) щонайменше один-два кіоски чи книгарні, переглядаючи там книжки українською мовою й питаючись за тими, які заборонені в Україні (напр., “Собор”, “Грань”, “Люди не ангели”, “Люди для прийдешнього”); б) церкви, музеї... університети, інститути”²⁹.

Розділ IX “Які матеріали збирати?": “(Про перевіз таких матеріалів інструктаж усно!) Старатися дістати такі матеріали: 1) Захальвні і рукописні матеріали; 2) Рідкісні і заборонені книжки (інструктаж усно); 3) Локальні газети й видання, які заборонено вивозити (інструктаж – усно); 4) Квитки на автобус, метро, залізницю, в кіно, театр, до музеїв, на спортивні змагання...; 5) У вищих школах дістати програми навчання, скрипти, інструкції, оголошення, довідатися про склад студентів, якою мовою відбуваються поодинокі лекції і т. д.”³⁰.

У роботі спецслужб з гостями із країн Заходу існували певні особливості, адже відповідальні за прийом чужоземців повинні були принаймні похитнути переконання західного обивателя щодо Радянського Союзу, не сказати чогось такого, що негативно могло відобразитися на реноме країни ззовні. Задля цього використовувалися техніка “ретроспективного порівняння” (“зараз набагато краще, ніж було колись”, “країна ще сповна не відновилася після війни”), “жонгливання цифрами” (наведення кількості шкіл, училищ), “підкреслення

²⁷ Зінкевич, *Щоденник*, 431–432.

²⁸ Зінкевич, *Щоденник*, 433–434.

²⁹ Там само, 434–435.

³⁰ Там само, 443.

переваги соціалістичного способу життя” (“протиставлення – у вас соціальна сфера платна, а в нас безкоштовна”) і т. п. За таких обставин канадські туристи отримували обмежений простір для маневру: 1) перебували під постійним наглядом; 2) не мали можливості без попередньої згоди відвідувати той чи інший населений пункт (мова, передусім, про села в західних областях УРСР); 3) туристичні маршрути були ретельно продумані і затверджені органами держбезпеки; це надто впадало у вічі, тож відповідальні особи з Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном пропонували диверсифікувати туристичні маршрути³¹.

Доречно підкреслити, що монополним правом обслуговувати туристів-чужоземців володів ВАТ “Інтурист” (таксі, послуги гіда і т. д.), працівники якого були більше, ніж просто фахівцями в туристичній сфері. На них поклали функцію доносити “потрібну інформацію” чужоземцям. Канадський громадський діяч українського походження, історик Манолій Лупул (1927 р.н.), описуючи свою подорож разом з дружиною та дочкою до УРСР у квітні 1968 р., наводить приклад риторики гіда (вживає фразу *naïve guide*). Прикріплений “Інтуристом” гід – молода жінка під тридцять років, яка добре володіла англійською мовою, всіляко вихваляла життя в Радянському Союзі, наголошувала на “важливості виконання п'ятирічного плану”, назвала митрополита Андрея Шептицького “фашистом”, твердила, що всі на Заході – “імперіялісти”, лише в СРСР “комуністична партія представляє весь народ”, а “комуністи проводять політику національного визволення”³². Сутність політики, про яку розповідала гід у Львові, М. Лупул сповна збагнув вже в українській столиці, коли мимоволі став свідком урочистостей, присвячених дню народження “вождя світового пролетаріату” біля “*enormous statue of Lenin*”³³.

Попри надмірну заідеологізованість, чужоземцям вдавалося відкривати для себе природне і культурне багатство України. Перше, що впадало у вічі – це багатогранність української природи. Наприклад, згадуваний уже М. Лупул описує “романтичні сцени” – сільські ландшафти, які відкривалися оглядові під час подорожі автотранспортом із Закарпаття до Львова³⁴. Позитивні враження на туристів традиційно справляла вишукана архітектура Чернівців, Львова і почасти Києва (те, що не було зруйновано під час війни).

Одним із засадничих зацікавлень канадських туристів був вимір національної самобутності. Так, журналіст канадського тижневика *La Presse* Джон Бест називав Україну “оазою національної ідентичності” всередині Радянської імперії,

³¹ “З листа голови Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном Ю. Смолича ЦК Компартії України про враження письменника П. І. Кравчука від перебування в Україні, 16 липня 1961 р.,” *На скрижалях історії*: 238–239.

³² Manoly Lupul, *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir* (Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005), 77.

³³ Lupul, *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*, 78.

³⁴ *Ibid.*, 75.

твердячи про менший рівень асиміляції, ніж в інших республіках СРСР³⁵. Менш оптимістичні були канадці українського походження. Наприклад, турист, який підписав свої враження криптонімом І. Ф., твердив, що “українську мову частіше чув в Америці і Канаді, ніж в Києві”³⁶. Ситуацією з правами і статусом української мови були невдоволені і канадські “прогресисти”, тобто комуністи або ті, хто сповідував подібні погляди³⁷. Причому мовна ситуація була невтішною навіть у Західній Україні. Так, за спогадами Івана М., коли його в львівському готелі питали “*Как ваша фамилия?*”, він віджартувався: “*Моя фамилия зараз приїде*”³⁸.

У книжкових магазинах Києва і Харкова продавці, які б мали популяризувати українську мову, спілкувалися винятково російською мовою (у т.ч., коли до них зверталися українською). В інформації Українського товариства дружби і культурного зв’язку з закордоном ЦК КПУ за жовтень 1966 р. наведені такі спогади П. Кравчука про відвідини книжкового магазину “Кобзар” у Харкові: “Коли я платив за книжки, що вибрав для себе, то касир кілька разів перепитала мене: “*Что, что*”, бо я назвав суму 1 крб. 40 коп. Йй слово “карбованець” видалося дуже дивним і незрозумілим. Такий же стан з обслуговуючим персоналом в готелях, ресторанах “Інтурист”, де дуже багато буває туристів-українців. Навіть у Львові в готелі “Інтурист” анкету ви повинні заповнити російською мовою...”³⁹.

Політика російщення, як уже йшлося, викликала обурення і в “українських прогресистів”. Один із них – нащадок буковинських емігрантів Іван Коляска (1915–1997) – за рекомендацією ТОУК у вересні 1963 р. був скерований на дворічне навчання до Вищої партійної школи при ЦК КПУ у Києві⁴⁰. Сподіваючись побачити, як будується суспільство без експлуатації і в якому подолані національні протиріччя, перед І. Коляскою стала відкриватися “планомірна дискримінація супроти України та українців, змова проти української мови. Я став колекціонувати різні опубліковані матеріали, що демонстрували це, і відсилати додому”⁴¹.

Крім збирання загальнодоступних для радянського обивателя (але не для чужоземця) матеріалів про російщення, І. Коляска став активно цікавитися

³⁵ “Канадський журналіст про Україну,” *Ми і світ* 121 (1965): 37.

³⁶ І. Ф. “Без фантазії й упереджень,” *Канадійський фермер*, 28 серпня 1965.

³⁷ “Здивування,” *Українські вісті*, 18 листопада 1965.

³⁸ “Десять днів у Львові,” *Українські вісті*, 16 грудня 1965.

³⁹ “Інформація Українського товариства дружби і культурного зв’язку з закордоном ЦК КПУ про враження редактора газети “Життя і слово” П. І. Кравчука про перебування в Україні, жовтень 1966 р.,” *На скрижлях історії*, 281.

⁴⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції тощо, 14 червня 1965 – 31 серпня 1965, ф. 16, спр. 951, Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), арк. 147.

⁴¹ John Kolasky, *Education in Soviet Ukraine* (Toronto: Peter Martin Associates, 1968), XIII.

творчістю літераторів, позиція яких не завжди співпадала з політикою правлячої партії. До когорти таких осіб належали Борис Антоненко-Давидович, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, твори котрих привертали увагу серед канадських українців через “виступи проти російщення і порушення прав людини”⁴². Спроби встановити контакти з цими людьми викликали зацікавлення до персони І. Коляски з боку КДБ. Його переміщення фіксували, а до органів держбезпеки надходила інформація від “свідомих радянських громадян” про поведінку і висловлювання канадця. Наприклад, із зібраного агентами КДБ матеріялу за час перебування І. Коляски в серпні 1964 р. у Чернівцях випливало, що він: 1) позитивно ставився до діяльності канадських “троцькістів”⁴³; 2) критично оцінював діяльність ТОУК; 3) розглядав життя в Україні з націоналістичних позицій; 4) вихваляв життя у капіталістичних країнах; 5) виявляв “надмірний інтерес до вивчення співробітників” готелю “Інтурист” і Чернівецького університету; 6) отримував з Канади вирізку “реакційних газет, розповсюдження яких на території УРСР є небажаним”⁴⁴.

В органах держбезпеки володіли інформацією, що І. Коляска передавав матеріяли для закордонної преси і використовував для цього два канали переправлення⁴⁴. Першим було Українське товариство дружби і культурних зв’язків з зарубіжними країнами. Як твердили співробітники КДБ, “найбільш злісні антирадянські документи Коляска пересилав із застосуванням різних хитрощів, зокрема у спеціально вмонтованих схованках у корінцях книг”⁴⁵. Другим каналом пересилання матеріялів були чільні представники компартії Канади, котрі приїжджали до Києва. За словами І. Коляски, “передавати через таких людей нелегальні матеріяли дуже зручно, адже їх, дотримуючись комуністичного етикету, при виїзді за кордон не обшуковують”⁴⁶. Щоправда, принаймні у двох випадках (зрештою, цього було більш, ніж достатньо) органи держбезпеки запобігли передачі зібраних матеріялів. Так, перед вильотом до Канади на московському летовищі Шереметьєво 8 липня 1965 р. у громадянина

⁴² Документи (листи, статути, правильники, декларації, протоколи засідань, звіти, постанови, доповіді, вирізки з газет та ін.) громадсько-політичних організацій, що входили чи співпрацювали з СКВУ, 1968 – 16 грудня 1977, ф. 36, оп. 1, спр. 25, Світовий Конгрес Вільних Українців, ЦДАЗУ, арк. 150.

* *Радянська пропаганда досить часто називала усіх комуністів-відступників “троцькістами”.*

⁴³ “Доповідна записка голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КПУ про антирадянську діяльність в Україні громадянина Канади І. В. Коляски (Київ, 14 січня 1965 р.) [Цілком таємно],” *На скрижлях історії*, 260–261.

⁴⁴ Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати оперативно-слідчої роботи, поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події, 24 березня – 6 травня 1967, ф. 16, спр. 960, ГДА СБУ, арк. 315.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ “Спеціальне повідомлення голови Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка ЦК КП України про комплекс оперативних заходів щодо громадянина Канади І. В. Коляски (Київ, 21 липня 1965 р.) [Таємно],” *На скрижлях історії*, 265.

Канади, редактора газети “Українське Життя”, члена місцевої компартії Степана Мацієвича (1909–1971) правоохоронні органи вилучили бл. 200 аркушів тексту авторства І. Коляски (частину зі схованки, обладнаній у коробці з-під фотоапарата). У них канадський комуніст критикував національну політику в СРСР, зокрема неприховане російщення⁴⁷. А 28 липня 1965 р. І. Коляска передав іншому громадянину Канади – Ж. Голоску, господарську сумку з проханням переправити за океан. У ній органи держбезпеки знайшли дві схованки – одну між стінками коробки від фотоапарата, де містилося “шість аркушів з ідеологічно шкідливими записами”, другу – у подвійному дні господарської сумки з шістьма аркушами тексту аналогічного змісту⁴⁸.

Вранці 29 липня 1965 р., коли І. Коляска прямував до бібліотеки, його затримали і відвезли в управління КДБ при вул. Володимирській, 33. На це він, не без іронії, констатував: “Тут, я був, канадцем, який більше тридцяти років з ентузіазмом підтримував радянський режим, й опинився у його полоні”⁴⁹. Як громадянин іншої держави, він став домагатися зустрічі з представником канадського посольства, проте йому відмовили, заявивши, що його не заарештували, а лише затримали для того, аби поспілкуватися. За фактом розповсюдження антирадянських документів правоохоронні органи порушили кримінальну справу. Там, де мешкав І. Коляска, представники КДБ провели обшук, виявивши у книгах велику кількість вкладень різного характеру (етикетки, чеки, бланки, квитки і т. п.), що наочно засвідчували політику російщення. У корінцях окремих книжок виявили схованки, що містили “тенденційні й антирадянські матеріали”, “вulgарні анекдоти й пасквілі про радянську дійсність”⁵⁰. Щоб уникнути міжнародного скандалу 11 серпня 1965 р. І. Коляску “видворили” за межі СРСР з формулюванням “за недостойну поведінку, спрямовану на підрив міжнародного авторитету Радянської держави і дискредитацію національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу”⁵¹.

⁴⁷ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції тощо, 14 червня 1965 – 31 серпня 1965, ф. 16, спр. 951, ГДА СБУ, арк. 148–149.

⁴⁸ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про видворення за межі країни канадського громадянина Коляски І. В., 18 серпня 1965 р. [Тамсно],” *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали*, упорядник Василь Даниленко (Київ: Смолоскип, 2013), 122.

⁴⁹ John Kolasky, *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition* (Toronto: Peter Martin Associates Ltd, 1970), 231.

⁵⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції тощо, 14 червня 1965 – 31 серпня 1965, ф. 16, спр. 951, ГДА СБУ, арк. 149.

⁵¹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції тощо, 14 червня 1965 – 31 серпня 1965, ф. 16, спр. 951, ГДА СБУ, арк. 211.

“Інцидент Коляски” спровокував гучну дискусію всередині Комуністичної партії Канади (КПК), значну частину якої склали українці. Після тривалих дискусій, навесні 1967 р. заради вивчення реальної ситуації зі станом української мови, до УРСР скерували спеціальну делегацію КПК на чолі з Тімом Баком (1891–1973), до якої також увійшли Вільям Росс, Петро Кравчук, Василь Герасим, Антін Білецький, Юрій Соломон (четверо із шести візитерів українського походження). Делегація відвідала не лише Київ, але й Канів, Черкаси, Полтаву, Івано-Франківськ, Коломию, Львів. Завезли заокеанських гостей і в “потьомкінське село” – широко розрекламовану Ксаверівку на Київщині, де місцеві селяни пригощали делегатів не тільки традиційними варениками і борщем, але й коньяком з чорною ікрою (*sic!*), що неабияк вразило канадців. Після трьох тижнів мандрівкою Україною делегація КПК зустрілася з першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом (1908–1996), який у своїх спогадах недвозначно підкреслив: “Дуже багато доводилось нашим товаришам працювати з цією делегацією”⁵². Однак, очевидно, що “недопрацювали”, бо за наслідками візиту з’явився звіт, у якому поруч із дифірамами про досягнення Радянського Союзу, було піддано критиці національну політику Москви. Щобільше, на засіданні ТОУК 6 червня 1967 р. вирішили клопотати перед головою Президії Верховної Ради СРСР Миколою Підгорним (1903–1983), котрий мав прибути у Монреаль на Всесвітню виставку Експо-67, зняти (чи принаймні обмежити) заборону відвідувати канадським українцям батьківських сіл у західних областях УРСР⁵³. Однак, досягти зрушення щодо цього не вдалося, щобільше, наприкінці 1960-х–початку 1970-х за канадськими громадянами стали прискіпливіше наглядати, а також почастишали випадки депортацій з УРСР (в радянській термінології “видворення”). Наприклад, за “наклепи на радянську дійсність” з країни виставили канадського журналіста, кореспондента видання *Telegram* Аарона Ейнфранка⁵⁴.

Отже, у візіях канадських туристів Українська РСР наприкінці 1950-х–1960-х роках постала 1) в економічному плані – як потенційно багата країна, ресурси якої не використовуються ефективно; 2) в політичному плані – республіка з декларативними, а не реальними правами, що в умовах політики російщення втрачає національну самобутність. Канадські візитери відзначали відсутність у мешканців Української РСР реальних прав і свобод, причому й самі стикалися з правовими обмеженнями, зокрема, в питанні вільного переміщення територією республіки.

⁵² Петр Шелест, “... Да не судимы будете”. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС (Москва: Edition q, 1995), 278.

⁵³ Кравчук, *Без недомовок*, 109.

⁵⁴ “Викинули канадського журналіста,” *Екран* 47–50 (Вересень 1969 – квітень 1970): 11.

**“WITHOUT THE FREEDOM OF MOVEMENT”:
IMAGE OF UKRAINIAN RSR IN THE VIEWS OF CANADIAN
TOURISTS
(late 1950s – 1960s)
Ruslan SIROMSKYI**

The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

The article examines the formation of the image of the Ukrainian SSR in the visions of Canadian tourists in the late 1950s – 1960s.

In the conditions of the Khrushchev thaw and the improvement of the Canadian-Soviet relations, the number of foreign tourists in the Ukrainian SSR increased, however, the proper conditions for the realization of the right to free movement were not created in the country. The Ukrainian SSR introduced stricter restrictions on visiting tourists in the Western regions of the republic since 1962. The organization of the reception of foreign guests was administered by the “Intourist” controlled by the KGB. The Soviet authorities tried to make extensive use of the visits of foreigners in their own interests. In particular, they sought to convey “necessary” propaganda information to the West, forming a positive image of the republic. The KGB actively worked towards recruiting foreign tourists, primarily Ukrainian origin. In this regard, the Ukrainian Canadian Committee drew attention to the expediency of avoiding official meetings with representatives of Soviet Ukraine.

The number of Canadian tourists in the 1950–1960s was the largest among tourists from the West. During the 1960s, we recorded several visits to the Ukrainian SSR of Canadian delegations composed mostly of representatives of the so-called “progressive organizations”, in particular the pro-Communist Association of United Ukrainian Canadians, whose members did not always share the opinion of Moscow leadership. The most significant and important political point of view is the visit of the Canadian Parliamentary delegation to the Ukrainian SSR in 1965, including Ukrainian-born politicians, namely Senator Ivan Hnatyshyn and former Minister of the Federal Government, deputy Michael Starr (-chewsky).

Despite the excessive ideologization of everyday life, foreigners managed to discover the natural and cultural life of Ukraine. In the eyes of Canadian tourists, the poor supply of food and food products to the Ukrainian SSR fell. The greatest attention of foreigners was attracted by the situation with the preservation of Ukrainian national identity, violation of fundamental human rights and freedoms. Sometimes attempts by Canadian citizens to send abroad informational materials about Russification and human rights abuses ended with deportation (for example, the deportation of a Canadian citizen, a member of the CPC, Ivan (John) Kolasky).

In general, the formation of a holistic image of the Ukrainian SSR was hindered by the restrictions on the free movement of tourists, the existence of a limited number of “demonstrative” routes, and the presence of close surveillance of intelligence services. Despite this, the majority of Canadian tourists consisted of the image of Ukraine as a Moscow colony. Such reflections were perceived by the leadership of the Ukrainian SSR as “slandering Soviet reality”.

Keywords: Ukrainian SSR, Canada, tourists, “Intourist”, KGB, human rights, Ukrainian Canadian Committee, Ukrainian Canadian Association of Ukrainians.

REFERENCES

- “Canada: Agreement to Talk.” Accessed June 4, 2018. <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,891592,00.html>.
- Dalni (Horhota), Marian. *Vybrane. Liudy – Podii – Komentari*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2007. (in Ukrainian).
- “Desiat dnev u Lvovi.” *Ukrainski visti*. 16 hrudnia 1965. (in Ukrainian).
- “Dobro pozhalovat v SSSR: Turizm dlia inostrantsev.” Dostupno 7 travnia 2018 roku. <http://www.stena.ee/blog/dobro-pozhalovat-v-sssr-turizm-dlya-inostrantsev>. (in Russian).
- Dokumenty (lysty, obiavy, informatsii ta in.) KE UNO z pidhotovky ta provedennia studiinykh konferentsii, viche, richnyts toshcho, 20 serpnia 1950 – hruden 1983, f. 50, op. 2, spr. 4. Ukrainske natsionalne obiednannia (UNO, Kanada). Tsentralnyi derzhanyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky (TsDAZU). (in Ukrainian).
- Dokumenty (lysty, statuty, pravylnyky, deklaratsii, protokoly zasidan, zvity, postanovy, dopovidi, vyrizky z hazet ta in.) hromadsko-politychnykh orhanizatsii, shcho vkhodyly chy spivpratsiuvaly z SKVU, 1968 – 16 hrudnia 1977, f. 36, op. 1, spr. 25. Svitovyi Kongres Vilnykh Ukraintsiv, TsDAZU. (in Ukrainian).
- Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro operatyvnu obstanovku, antyradianski proiavy ta nadzvychaini podii v Ukraini, provokatsiini dii Koliasky I. V., protesty predstavnykiv tvorchoi intelihentsii toshcho, 14 chervnia 1965 – 31 serpnia 1965, f. 16, spr. 951. Sekretariat HPU–KDB URSR, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) (in Russian).
- Dokumenty (povidomlennia, lysty, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro rezultaty operatyvno-slidchoi roboty, potochnu operatyvnu obstanovku, antyradianski proiavy na mistsiakh ta nadzvychaini podii, 24 bereznia – 6 travnia 1967, f. 16, spr. 960. Sekretariat HPU–KDB URSR, HDA SBU. (in Russian).
- I. F. “Bez fantazii y uperedzhen.” *Kanadiiskiy farmer*. 28 serpnia 1965. (in Ukrainian).
- “Kanadskiy zhurnalyst pro Ukrainu.” *My i svit* 121 (1965): 37–39. (in Ukrainian).
- Kolasky, John. *Education in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1968.
- Kolasky, John. *Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition*. Toronto: Peter Martin Associates Ltd, 1970.
- Kravchuk, Petro. *Bez nedomovok: Spohady*. Kyiv: Literaturna Ukraina, 1995. (in Ukrainian).
- Kravchuk, Petro. *Lysty z Kanady. Statti, narysy ta pamphlety*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 1976. (in Ukrainian).
- Kravchuk, Petro. *Z ridnym narodom*. Kyiv: Tovarystvo “Ukraina”, 1979. (in Ukrainian).
- Lukianenko, Levko. *Z chasiv nevoli. Knyha piata: Oderzhymi*. Kyiv: Tampodek XXI, 2012. (in Ukrainian).
- Lupul, Manoly. *The politics of multiculturalism: A Ukrainian-Canadian memoir*. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2005. (in Ukrainian).
- Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaiemozviazkiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukrainsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940-kh – 1980-ti roky. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Uporiadnyky Oleh Bazhan, Yurii Danyliuk, Petro Tronko. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy*. Uporiadnyk Vasyl Danylenko. Kyiv: Smoloskyp, 2013. (in Ukrainian).
- “Pustiat liudei z SRSR do Kanady?” *Ukrainski visti*. 5 serpnia 1965. (in Ukrainian).

- “Skilky turystiv vidviduie Ukrainu?” *My i svit* 72 (1960): 82–83. (in Ukrainian).
- Shelest, Petr. “... *Da ne sudimy budete*”. *Dnevnikovye zapisi, vospominania chlena Politbiuro TsK KPSS*. Moskva: Edition q, 1995. (in Russian).
- “Star i Hnatyshyn byly v Ukraini.” *Ukrainski visti*. 26 serpnia 1965. (in Ukrainian).
- “Vizyta kanadskykh parlamentarystiv.” *My i svit* 126 (1965): 53. (in Ukrainian).
- Vlada URSS i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.)*. Uporiadnyk Vasyl Danylenko. Kyiv: “Smoloskyp”, 2017. (in Ukrainian).
- “Vykynuly kanadskoho zhurnalista.” *Ekran* 47–50 (Veresen 1969 – kviten 1970): 11. (in Ukrainian).
- “Zdyvuvannia.” *Ukrainski visti*. 18 lystopada 1965. (in Ukrainian).
- Zinkevych, Osy. *Shchodennyk 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. Kyiv: “Smoloskyp”, 2016. (in Ukrainian).